

The background of the cover is a watercolor illustration. It depicts a dark, silhouetted figure standing in a small boat on a river. The figure's arms are outstretched, holding onto the sides of the boat. The river is dark, and the surrounding landscape is rendered in soft, blended colors of yellow, green, and brown. A large, light-colored circular shape, resembling a full moon or a large lens, frames the central scene. The overall mood is contemplative and artistic.

IN HET SPOOR
VAN
*H*ADEWIJCH

*A*NNETTE VAN *D*IJK

In het spoor van Hadewijch

Door haar schallende strofen,
Door de wisslende regel-maat,
Door de reiende en beurtende rijmendans,
Stroomt op haar stem en haar bloedslag
De door woord noch denking benaderde
Lichaamgeworden
Minne, de god-mensch.
Deze verbeelding,
De natuurlijke,
Bevat al het bovennatuurlijk onmogelijke
Zichtbaar en blijvend,
Deze is de ware verschijning van Hadewych,
De vrouw die van Minne zong.
(Albert Verwey, *De liederen van Hadewijch*)

Voor Frederique, mijn zusje,

gestorven 14 juli 2023

In het spoor van Hadewijch

ANNETTE VAN DIJK



Hilversum

Verloren

2024

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Stichting Jaap Harten Fonds, Stichting Sormanifonds en Leonardus Stichting.



Abbeelding op het omslag: Betty Bulthuis, Raam *Hadewijch negende visioen* (2016). Mondgeblazen vlakglas; gebrandschilderde applicatie. Foto: Carlo ter Ellen.

‘Het ontwerp is gemaakt naar aanleiding van het 9^e visioen van Hadewijch. Ik heb gekozen voor een cirkel die symbool staat voor oneindigheid in een vrije, open vorm. De opstaande lijnen verbeelden de koningin en drie jonkvrouwen die aan Hadewijch verschijnen tijdens een droom. In het midden een statige rechtopstaande Hadewijch op de horizontale verbindende lijn. De kleuren geel, rood, groen en zwart geven de kleuren van de gewaden van de koningin en de jonkvrouwen weer, maar hebben in dit ontwerp ook een andere betekenis. Ik heb mij geprobeerd in te leven in Hadewijch op het moment van haar droom. Zij is een godvrezende vrouw, maar wordt fel toegesproken door een koningin met duizend ogen in haar gewaad, die een voet op haar hals zet. Het gevoel bekeken te worden leidt tot angst, grote eenzaamheid en de vraag of ze het allemaal wel goed doet. Dát laat ik hier zien. Hadewijch staat eenzaam maar fier tussen de pilaren. De zwart-groene rook van de middeleeuwen om haar heen verdwijnt in het licht de hemel in. De liefde, het rood, draagt haar. Eenzaamheid maar zeker ook rust en standvastigheid zijn voor mij de kernwoorden van dit ontwerp.’

– Betty Bulthuis

© 2024 Annette van Dijk

Uitgeverij Verloren bv

Torenlaan 25

1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

ISBN 9789464551419

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	7
1 'Zing Bloemardinne, zing ...' <i>Emanuel Hiel en Bloemardinne</i>	17
2 'O dom dryst hert, hwet bist rebelsk en wyld!' <i>De Friese dichter Douwe Kalma en Hadewijch</i>	26
3 'Om elk lichtend Einde waait het Woord!' <i>Jaap van Gelderen en Hadewijch</i>	37
4 'Geen zoetheid van devotie alleen ...' <i>Hadewijch, tussen heilige en hysterica</i>	48
5 'Je moet maar 28 zijn en werkloos en zonder geld ...' <i>Marie van der Zeyde en Hadewijch</i>	63
6 'O bloeiend wonder van de bronzen perelaren ...' <i>Over de poëzie van J. Kampeneirs</i>	72
7 Liefdesstormen bij Hadewijch. <i>Cyriel Verschaeve, Anton van Duinkerken en Hadewijch</i>	81
8 'Diep in 't loof de felle nachtegaal'. <i>Hadewijch bij Pierre N. van Eyck</i>	95
9 'Van magische ingetogenheid tot de hoogste vrijheid'. <i>Marc. Eemans, Het boek van Bloemardinne</i>	105
10 'Mi gruwelt dat ic leve'. <i>Over Lucebert in de middeleeuwen</i>	118
11 'Hadewijch of de clandestiene eros'. <i>Suzanne Lilar</i>	131
12 'Niets van wat het aardrijk toebehoort, kan haar behagen of voldoen'. <i>Over De verzoeking van Hugo Claus</i>	143
13 'Met vurig smachtende oogen hemelwaarts gekeerd'. <i>Hadewijch bij Valère Depauw</i>	157
14 'Jij overheilig wijf, ...' <i>Hadewijch in de reeks Zeven Tijdstippen van H.C. (Hans) ten Berge</i>	170
AFBEELDINGEN KATERN	187
15 'Frieda Pittoors schreeuwt het liefdesverlangen van de mystica uit'. <i>Frieda Pittoors en Hadewijch</i>	211
16 'Huphop blide'. <i>Hadewijch in de populaire literatuur</i>	223
17 'God, de nooit verbrandende, of zichzelf, de langzaam oprakende ...' <i>Zsuzsa Beney en Hadewijch</i>	229
18 'Neem me van onder tot boven'. <i>Rein Bloem en Jan Kuijper hertalen Hadewijchs liederen</i>	232

19	Mijn vriendin Hadewijch. <i>Hadewijch bij Jane Leusink</i>	241
20	'Ende hieromme swighic sachte'. <i>Hadewijch bij Erwin Mortier</i>	248
21	'Dat aenscijn daer ic alle dinc in bekinde'. <i>Over Eva van Carry van Bruggen en Het smalle pad van de liefde van Vonne van der Meer</i>	257
22	'Vrouw die niet meer vloeit ...' <i>Over Jacques Hamelink en Charles Ducal</i>	264
23	'De ware taal van de film is die welke het onzichtbare vertaalt'. <i>Hadewijch, een film van Bruno Dumont</i>	276
24	Een kathedraal voor Hadewijch. <i>Hadewijch in de muziek</i>	287
	De lijnen komen samen	296
	Verantwoording en dankwoord	307
	Bibliografie	309
	Bijlagen	321
	Lied XI, Zuid-Afrikaanse vertaling – Anoniem	321
	Zeven tijdstippen – H.C. (Hans) ten Berge	323
	Haren en snaren – Rein Bloem	330
	Discant – Stefaan van den Bremt	331
	De nachtegaal – Pierre van Eyck	332
	Uit: Hadewijch, dramatisch gedicht – Jaap van Gelderen	336
	Lied van Hadewijch – Maria de Groot	337
	Antistrofes aan Hadewych – Jacques Hamelink	338
	Hadewijch – Albert Helman	340
	Bloemardinne, een lyrisch dramatisch gedicht – Emanuel Hiel	341
	Vijf gedichten – Douwe Kalma	350
	De tombe van Hadewijch – Jan Kuijper	353
	Ik tracht op poëtische wijze – Lucebert	354
	Hadewych – Willem de Mérode	355
	Hadewijch-varianten – Erwin Mortier	356
	De conflicten van Hadewych – Albert Verwey	359
	De liederen van Hadewych – Albert Verwey	362
	Register	364

Inleiding

De middeleeuwse Hadewijch is een van de geheimzinnigste personen uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Sinds de ontdekking van haar geschriften heeft men zich afgevraagd wie deze vrouw geweest is en wat haar teksten betekenen. Dat heeft tot veel studies geleid: Hadewijchs werk, haar persoon en de aard van haar mystiek hebben de laatste 150 jaar voortdurend op allerlei manieren in de belangstelling gestaan. En nog steeds gaat het onderzoek door. Daarbij betreft het voornamelijk tekst-inhoudelijke en taalkundige zaken, en minder de schrijfster zelf, van wie vrijwel alleen de naam bekend is.

Uit haar geschriften kunnen we echter een paar gegevens over haar destilleren. Hadewijch leefde tussen ongeveer 1200 en 1260 en haar werk past in de Westerse mystieke traditie. Zij moet een ontwikkelde vrouw zijn geweest, die de Bijbel, Latijnse teksten uit de mystieke literatuur en werk van belangrijke theologen als Bernardus van Clairvaux, Willem van Saint-Thierry en Richard van St.-Victor goed kende. Ze heeft ook geschriften van kerkvaders als Augustinus en Gregorius bestudeerd en was bovendien vertrouwd met de hoofdezedes en gebruiken uit de Franse minnellyriek: haar talenkennis moet groot zijn geweest. Het staat vast dat zij contact had met belangrijke personen van haar tijd.

De onbekende Hadewijch schreef niet in het Latijn of Frans zoals in haar tijd gebruikelijk was, maar in de volkstaal, het Diets. Waarschijnlijk kwam zij uit Brabant; het Brabant dat in de dertiende eeuw de huidige provincies Noord-, Vlaams- en Waals-Brabant en Antwerpen omvatte.

Hadewijch was ongetwijfeld van goede afkomst, misschien zelfs van adel; alleen een vrouw in milieus met financiële armsgeslag kon zich op een dergelijke manier ontwikkelen; ook de reizen die Hadewijch gemaakt moet hebben, zijn slechts mogelijk vanuit die achtergrond. Uit haar teksten blijkt dat zij in denken en handelen zelfbewust was, en in totale onafhankelijkheid keuzes maakte. Omdat zij vrijgevochten was, was zij waarschijnlijk geen kloosterlinge, maar dat zij een begijn zou zijn geweest, wordt ook door een aantal commentatoren bestreden. Weer anderen echter achten het juist waarschijnlijk dat zij in de vroege begijnbeweging een belangrijke rol speelde: de manier waarop Hadewijch in haar brieven haar vriendinnen aanspreekt, zou kunnen betekenen dat zij leidster was van zo'n vroege gemeenschap.

In onze tijd zijn uitgaven met commentaren en vertalingen van Hadewijchs visioenen, gedichten en brieven voor iedereen bereikbaar. Daarbij wordt echter nog weinig aandacht besteed aan de manier waarop Hadewijch latere schrijvers geïnspireerd heeft en aan de vraag hoe wij haar kunnen terugvinden als literair personage. In de hoofdstukken van deze

studie staan daarom literaire werken waarin de middeleeuwse mystica optreedt centraal en probeer ik te achterhalen welke rol zij daarin speelt. We kennen haar naam, omdat die op één van de handschriften staat: 'Hadewijch, een heylich ende glorieus wijf.' ('Hadewijch, een heilige, glorierijke vrouw') (afb. 2). Daarmee moesten we het aanvankelijk doen en heel wat dichters hebben het daarmee gedaan. Dat heeft in de literatuur prachtige verbeeldingen van Hadewijch opgeleverd.

In 2007 wijdde Hans Groenewegen een nummer van het tijdschrift *Revolver* aan Hadewijch.¹ Hij zag een verschuiving in genreaanduiding van het poëtisch deel van Hadewijchs werk – de liederen werden in het verleden vaak als strofische gedichten gepresenteerd – en suggereerde dat mede op grond daarvan de voorstelling van Hadewijch in de contemporaine receptie veranderd was. Die beeldverandering zag hij ook in de poëzie. In *Revolver* besteedde hij daar aandacht aan: hij besprak gedichten waarin Hadewijch een rol speelt en stuurde een aantal hedendaagse auteurs een tekst van haar, met de vraag daarop te reageren. Dat leidde opnieuw tot (voornamelijk) gedichten over Hadewijch en toonde hoe de interesse voor haar nog steeds leeft. In het verlengde van het werk van Groenewegen wil ik de lezer een voortgezette kennismaking met Hadewijch bieden en tonen hoe zij sinds de ontdekking van haar teksten in de literatuur wordt beschreven.

Deze studie is niet volledig: een aantal gedichten over Hadewijch blijft buiten beschouwing. Een deel daarvan is terug te vinden in *Revolver*. Het gaat mij niet om een compleet overzicht of een historische lijn; ik werk een aantal opmerkelijke verbeeldingen van Hadewijch en haar teksten uit door vorm en inhoud te bekijken en ze te duiden binnen de culturele context van de tijd waarin zij zijn ontstaan. Zo hoop ik wat deze onbekende bekende vrouw door de tijden heen boeiend maakte door te geven.

De hoofdstukken kunnen los van elkaar gelezen worden. Ze hebben op verschillende manieren met Hadewijch te maken en zijn wisselend van lengte en opbouw. In de meeste hoofdstukken wordt het werk van een enkele auteur besproken, maar in hoofdstuk 4 zet ik een aantal schrijvers uit het begin van de twintigste eeuw naast elkaar en in hoofdstuk 7 vergelijk ik het beeld van Hadewijch bij Cyriel Verschaeve met dat bij Anton van Duinkerken. Een aparte plaats ruimde ik in voor J. Kampeneers, pseudoniem voor Hadewijchkenner Jozef van Mierlo. Deze wetenschapper heeft zich een enkele keer zelf laten verleiden tot het schrijven van gedichten. Hoewel hij haar niet noemt, werd hij daarbij soms zichtbaar door Hadewijch geïnspireerd. Ook wijdde ik een hoofdstuk aan het beeld van Hadewijch in de muziek (hoofdstuk 24) en toon een aantal afbeeldingen van Hadewijch (afb. 18-22).

Ik koos er voor dit boek *In het spoor van Hadewijch* te noemen, omdat alle teksten ontstaan zijn naar aanleiding van de geschriften van Hadewijch. Dit boek voegt weinig toe aan het beeld van de historische mystica, maar toont wel hoe zij gelezen en gedacht werd, en nog steeds kan worden. We weten over de historische Hadewijch niet meer dan wat we uit haar teksten kunnen destilleren en Jane Leusink concludeerde: 'je was geen tekst die brak

1 H. Groenewegen, 'Een nachtboot vol glinsterende atleten', in: *Revolver* 135, jrg. 34, nr. 2 (september 2007), 81-114.

onder interpretatie of hoe van iets alles of anders te maken'.² Je kunt met de onbekende Hadewijch alle kanten op, lijkt zij te zeggen. Dat wil ik met deze studie laten zien.

Hadewijch en de schrijvers – klein overzicht

Tot ongeveer 1600 moet het werk van Hadewijch populair zijn geweest; er bestaan nogal wat kopieën van haar geschriften. Uit de dertiende eeuw, de tijd waarin zij zelf leefde, is echter niets bewaard gebleven. Na 1600 verdween zij bijna volledig uit de belangstelling; pas in 1838 (her)ontdekte de Duitse filoloog Franz Joseph Mone in de stadsbibliotheek te Atrecht haar toen nog anonieme teksten, die hij *Minnelieder einer Nonne* noemde.³ Vanaf toen groeide de populariteit van Hadewijch opnieuw, al duurde nog even voor men begreep om wat voor teksten het eigenlijk ging.

'Hadewych's werken behoren tot 't beste van de 13^e eeuw, zij is de grootste lierische kunstenaar van de middeleeuwen', schreef Hendrik Moller in 1937 in zijn overzicht van de Middelnederlandse letterkunde.⁴ Ook kenners als Jozef van Mierlo en Albert Verwey beschouwden Hadewijch al in het begin van de vorige eeuw als een van de belangrijkste Nederlandstalige schrijvers. In onze dagen voert zij samen met Heynric van Veldeke de canon van de Nederlandse literatuur aan, maar op middelbare scholen wordt nauwelijks aandacht aan haar besteed. De tijd van uitvoerige letterkundegeschiedenissen met aparte tekstboeken is voorbij; het werk van Gerard Knuvelder en Fernand Lodewick ligt definitief achter ons.⁵ Dat betekent dat Hadewijch voor jongeren meestal een ongenoemde onbekende blijft. Tot op zekere hoogte is zij dat echter voor iedereen. Jozef van Mierlo toonde aan dat haar teksten in een lange traditie van westerse mystiek passen, maar voor wie die traditie vreemd is, blijft het werk zowel door de vorm als de inhoud ervan moeilijk te begrijpen.⁶

Tussen de mystiek van de middeleeuwen en latere vormen ervan ligt bovendien vaak een bijna onoverbrugbaar verschil. De westerse middeleeuwse mystiek speelt zich af tegen de achtergrond van het christendom, maar latere mystiek werd vaak losgekoppeld van godsdienst. Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw bijvoorbeeld ontstond een stroming die historicus Frédéric Paulhan 'nieuwe mystiek' noemde.⁷ Die mystiek was maar ten dele gekoppeld aan traditionele christelijke mystiek; het ging niet om godsbeleving, maar meer om een verheven, ongrijpbaar gevoel van verbondenheid met een andere ziel, de

2 Jane Leusink, 'Hadewijch', in: *Revolver* 135, jrg. 34, nr. 2 (september 2007), 73-74.

3 F.J. Mone, "Übersicht der niederländischen Volksliteratur älterer Zeit": "Minnelieder einer Nonne", in: *Übersicht der niederländischen Volksliteratur älterer Zeit* (Tübingen 1838).

4 In: W.L.M.E. van Leeuwen (red.), *Dichterschap en werkelijkheid. Geïllustreerde literatuurgeschiedenis van Noord- en Zuid-Nederland en Zuid-Afrika* (Utrecht 1937), 18 en 19. Het Hadewijch betreffende gedeelte is geschreven door H. Moller.

5 G.P.M. Knuvelder, *Schets van de Nederlandse letterkunde* twee delen, plus twee tekstboeken ('s-Hertogenbosch 1938 en 1939); G.P.M. Knuvelder, *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* ('s-Hertogenbosch 1968); H.J.M.F. Lodewick, *Literatuurgeschiedenis en bloemlezing* ('s-Hertogenbosch 1973).

6 J. van Mierlo S.J. (1878-1958) was hoogleraar in de geschiedenis van de Middelnederlandse letterkunde. Hij bezorgde een aantal tekstedities, waaronder tot tweemaal toe de volledige werken van Hadewijch.

7 F. Paulhan, *Le nouveau mysticisme* (Paris 1891).

natuur, de liefde of een niet nader omschreven ‘hogere macht’, waarbij middeleeuwse gedachten en beelden op een daarop aangepaste manier gebruikt werden. Hoewel veel schrijvers zich in deze beweging manifesteerden (in Nederland bijvoorbeeld Louis Couperus, Frans Erens, Lodewijk van Deyssel en Frederik van Eeden) vonden tegenstanders vanuit zowel christelijke als niet-christelijke hoek deze mystiek decadent en zelfs gevaarlijk. Max Nordau noemde in zijn boek *Entartung* (1892) mystiek een vorm van pathologie en de Leidse hoogleraar Daniel Chantepie de la Saussaye stelde in 1914: ‘Mystiek is in vele tijden, en ook nu, een ziekteverschijnsel, een waarschuwend symptoom van gevaarlijke geestelijke krankheid.’⁸

Ook in onze tijd zien we dat met mystiek niet altijd een transcendente – al dan niet christelijke – godsbeleving wordt bedoeld. Binnen esoterische sferen gaat het meer om een niet te duiden gevoel, waardoor de betekenis van het woord mystiek snel verschuift naar ‘duister’, ‘exotisch’, ‘geheimzinnig’ of ‘raadselachtig’. De wisselende opvattingen over mystiek leidden er mede toe dat Hadewijchs werk sinds de ontdekking ervan op verschillende manieren is geïnterpreteerd.

Beelden van Hadewijch

In 2022 verscheen van Tijl Nuyts *Hadewijch herinneren. De reizende herinnering van een middeleeuwse mystieke auteur in het moderne België*. Nuyts presenteerde in zijn dissertatie het beeld van Hadewijch in samenhang met de geschiedenis van België vanaf de ontdekking van haar teksten tot ongeveer 1970.⁹ In de toelichting vond ik:

Eerder dan het Nachleben van een stabiele herinneringsfiguur met vastomlijnde kenmerken te traceren, onderzoekt het (proefschrift) de performatieve manieren waarop Hadewijchs herinnering werd gemobiliseerd terwijl die werd geconstrueerd. Daarbij wordt onderzocht hoe de mystica en haar teksten de confessionele, taalkundige en politieke breuklijnen van België overschreden, en hoe haar oeuvre in vertaling naar het buitenland geëxporteerd werd, om in nieuwe gedaanten naar ‘huis’ terug te keren. In het spoor van de ‘mnemonische routes’ die Hadewijchs herinnering in het moderne België heeft afgelegd, focust dit proefschrift op de transfersstrategieën die culturele bemiddelaars ontwikkelden om ‘hun’ Hadewijch in het culturele geheugen te verankeren. Op basis van diverse bronnen, gaande van wetenschappelijke edities en populariserende publicaties tot standbeelden, poëzie en encyclopedieën, van kranten en toespraken tot correspondentie van academici, vertalers en stadsbesturen, presenteert deze dissertatie de eerste studie van Hadewijchs reizende herinnering in België vanaf de ontdekking van haar oeuvre in 1830 – wanneer het land onafhankelijk werd – tot de late jaren 1970 – wanneer België een proces van federalisering en secularisering inging en Hadewijchs herinnering zich geleidelijk losmaakte van de Belgische context.

Nuyts’ studie is voor de geschiedenis van de Hadewijchreceptie van belang, omdat hij toont hoe in België met de studie van Hadewijchs teksten taalkundige en politieke belangen wer-

8 P.D. Chantepie de la Saussaye, *Geestelijke stroomingen* (Haarlem 1914), 365. M. Nordau, *Entartung* (Berlijn 1892) (twee delen). In het Nederlands: (verkorte versie) *Ontaarding* (Zutphen 1893), 69.

9 T. Nuyts, *Hadewijch herinneren. De reizende herinnering van een middeleeuwse mystieke auteur in het moderne België* (Antwerpen 2022).

den gediend. In Nederland werd Hadewijch niet ingezet voor een taalkundige of politieke strijd, maar de vraag naar haar persoon en de aard van haar werk werd er net als in Vlaanderen op vele manieren beantwoord. In Nederland schreef Albert Verwey, diep onder de indruk overigens van Hadewijchs geschriften, bijvoorbeeld: 'Welk een ketter is die vrouw geweest!' ¹⁰ 'Haar gedichten, zwoel en mystiek, zijn als orchideeën van wondere pracht te midden van een weide vol boterbloemen', stelde Cees de Dood. ¹¹ En Mia van der Kallen meende dat Hadewijch vooral een troubadour was, want voor een heilige reed zij soms wel eens al te fier 'haren hogen telt'. ¹² In Vlaanderen noemde Suzanne Lilar Hadewijch: '(...) een groot dichteres en een geniaal schrijfster, begiftigd met een onvervaard verstand en een zeer bewogen, ongebreidelde ziel'. ¹³ Jozef van Mierlo zag in Hadewijch bijna een heilige:

Wie dan Hadewijch ook mag geweest zijn, zij opent de rij van onze grote lyrische kunstenaars, Hadewijch, Vondel, Gezelle: groot niet zozeer om den omvang van haar werk, als om het geheel zuivere gehalte er van. Voor het eerst verschijnt in haar onze taal als de draagster van de hoogste gedachtenwereld, in een koninklijk gewaad, waarop niet in overdadige, maar in smaakvolle verscheidenheid, de parelen schitteren die ons verrukken, omdat er misschien geen werk is, dat ons zo fier kan maken en zo blij, omdat ons Nederlands toch zo schoon is en zo rijk, als dit. En die gedachtenwereld is mede een wereld van schoonheid, waarin het leven zelf een machtig poëem van Schoonheid wordt; de verhevenste opvatting van God en de ziel in hun onderlinge betrekkingen (...). ¹⁴

Hadewijch beschrijft de eindhalte in de kolk van liefde op een 'nu eens ontroerende, betoverende, dan weer machtige overweldigende manier', stelde Boris Todorov. ¹⁵ Frits van Oostrom schreef naar aanleiding van zijn boek *Stemmen op schrift*:

De Brabantse begijn Hadewijch – over haar persoon weten we zo goed als niets – komt in de dertiende eeuw met minnepoëzie in de volkstaal die getuigt van een heel eigen stem. Mystieke liefdesliederen, visioenen, brieven, een persoonlijke, welhaast fysieke omgang met Christus, en dat alles in uiterst complexe maar ook dwingende taal. (...) Hadewijch heeft me geraakt (...). ¹⁶

In het tijdschrift *Filosofie* van maart 2014 werd Hadewijch één van de 85 pioniers onder de vrouwelijke denkers over onderwijs, seks en politiek genoemd; filosoof Erno Eskens (2021) beschouwt haar als een van de eerste filosofen van de Lage Landen. ¹⁷

¹⁰ A. van Dijk, 'Welk een ketter is die vrouw geweest!' *De plaats van Albert Verwey in de Hadewijchreceptie* (Hilversum 2009).

¹¹ C. de Dood, *Kort overzicht van de Nederlandsche letterkunde* (Amsterdam 1932), 52.

¹² M. van der Kallen, *Een grammaticaal en rythmisch onderzoek van Hadewijchs poëzie* (Den Haag 1938). Wij zouden zeggen: '(...) zit ze wat al te hoog te paard'. Dit is een verwijzing naar het negende lied van Hadewijch, waarin de regels voorkomen: 'Lief, wanneer ghi comen selt, So noepti mi met nuwen troeste, So ridic minen hoghen telt, (...)' ('Lief, wanneer jij komen zal, dan spoor je me aan met nieuwe troost. Dan rijd ik met fiere stap ...' Telt betekent telganger). In: Hadewijch, *Visioenen*. Uitgegeven, ingeleid, vertaald en toegelicht door Veerle Fraeters en Frank Willaert (Groningen 2009), 114-115.

¹³ S. Lilar, *Het paar* (Amsterdam 1976), 103. *Le couple* (Paris 1963).

¹⁴ J. van Mierlo, *Hadewijch, een bloemlezing uit hare werken* (Amsterdam, Brussel 1950), 41-42.

¹⁵ B. Todorov, *Het rijk van minne. Nederlandse mystiek uit de middeleeuwen* (Zeist 1994), 53.

¹⁶ F. van Oostrom, *Stemmen op schrift* (Amsterdam 2006). Naar aanleiding van dit boek: 'Frits van Oostrom wil pal staan voor de fascinatie van wetenschap', in: *NRC Handelsblad*, 12/13 november 2005, 43.

¹⁷ Anoniem, 'Pioniers', in: *Filosofie* (maart 2014), 52-57; L. Dros, "'Denken in het voetspoor van vrouwelijke mystici. Wat hebben de Lage Landen aan wijsgeren voortgebracht?'" Een tweede gesprek met filosoof

Ook in verhalen en romans vinden we verschillende verbeeldingen van Hadewijch. In het verhaal *Het Woud* van de Vlaamse schrijver Stijn Streuvels verleidt de sensuele Swane met haar gezang twee mannen en veroorzaakt zo hun ondergang.¹⁸ De teksten van haar liederen zijn voor het merendeel fragmenten van liederen van Hadewijch. Of Streuvels met Swane Hadewijch wilde uitbeelden is onduidelijk; hij gebruikt in zijn verhaal strofen die ook op een erotische, wereldse liefde zouden kunnen wijzen en noemt Hadewijch verder niet. Dat ligt anders bij een aantal andere schrijvers.

De Vlaamse Valère Depauw besteedt in *De uiterste hoeksteen*, een trilogie over de middeleeuwse non Sybille van Gaege, aandacht aan Hadewijch als mysterieuze kloosterlinge.¹⁹ In 2019 verscheen *Messias van niks* van Michiel Cox.²⁰ Zijn Hadewijch is een heilige op wie een heel dorp dromen en idealen projecteert, wat grote gevolgen heeft voor vrijwel alle bewoners. De publieke toe-eigening van Hadewijch als heilige of mystica leidt namelijk tot allerlei complicaties: van religieus extremisme tot massatoerisme. Cox verdiepte zich in de receptiegeschiedenis van Hadewijchs werk en gebruikt in zijn roman verschillende opvattingen over haar persoon en geschriften, tot er tenslotte niets meer van het oorspronkelijk beeld van de mystica overblijft.

Hij is niet de enige hedendaagse romanschrijver die door Hadewijch geïnspireerd werd. Ruim twee jaar eerder verscheen *Orewoet* van Emy Koopman.²¹ De titel verwijst naar een kernbegrip uit Hadewijchs mystiek. Zij wordt in de roman regelmatig geciteerd door hoogleraar Diederik Stegman, die om de dagelijkse realiteit naar zijn hand te zetten zelfs oude handschriften vervalst. Maar in de roman wijst 'orewoet' ook naar liefde die aan waanzin grenst en die in feite het verloop van het verhaal bepaalt, anders weliswaar dan in de geschriften van Hadewijch zelf, maar door de heftigheid ervan daarmee zeker vergelijkbaar.

In de roman *Willem die Madoc maakte* verzint Nico Dros een jonge Hadewijch als gehuwde vrouw.²² Annelies Verbeke gebruikte in *Treinen en kamers* vijftien klassieke meesterwerken van vóór 1900 om op elk ervan een reactie in de vorm van een kort verhaal te schrijven.²³ Zij koos Hadewijch voor *Liefdesliederen*, een kort verhaal over verlangen naar eenwording en wederzijdsheid. Weer: de orewoet van Hadewijch.

Wat is dat toch met Hadewijch? We weten niets over haar of over haar persoonlijk leven. Uit haar geschriften kunnen we ook nauwelijks iets over haar omgeving en achtergrond destilleren en zelfs op de vraag of zij een non was, bestaat geen eensluidend antwoord. Tot lang in de vorige eeuw werden de studies van Van Mierlo over haar als gezaghebbend beschouwd, maar na 1998 werd zijn visie op Hadewijchs persoon verschillende malen aan-

Erno Eskens, die een overzichtswerk maakt van deze denkers', in: *Trouw*, 8 oktober 2021, 'Religie en filosofie', 9.

18 S. Streuvels, 'Het Woud', in: *Zomerland* (Amsterdam 1900).

19 V. Depauw, *De uiterste hoeksteen* (Leuven 1985).

20 M. Cox, *Messias van niks* (Amsterdam 2019). Hierover T. Nuyts, 'Middel nederlandse mystiek in tijden van massatoerisme en #Metoo', in: *De Reactor, Vlaams-Nederlands platform voor literatuurkritiek* (geplaatst 8 januari 2020).

21 E. Koopman, *Orewoet* (Amsterdam 2016).

22 N. Dros, *Willem die Madoc maakte* (Amsterdam 2021).

23 A. Verbeke, *Treinen en kamers* (Amsterdam 2021).

gevochten. Frank Willaert, die de hypotheses uitvoerig bestudeerde, kwam echter tot de conclusie dat de theorie van Van Mierlo nog steeds de voorkeur verdient: Hadewijch ‘moet een omstreden Brabantse mulier religiosa van voorname afkomst geweest zijn, die minde, schreef en leiding gaf omstreeks het midden van de dertiende eeuw’.²⁴ Omdat het om beschrijvingen gaat die we ook in de literaire werken in deze studie tegenkomen, noem ik hier de belangrijkste door Willaert besproken hypotheses.

Wybren Scheepstra stelde dat Hadewijch niet voor het einde van de dertiende eeuw geplaatst moet worden, dat zij in Brussel woonde en mogelijk dezelfde persoon was als Bloemardinne, de ketterin die Pomerius in zijn hagiografie van Ruusbroec noemt.²⁵ Rob Faessen meende dat Hadewijch rond 1230 de eerste abdis van een cisterciënzerklooster in Valduc was.²⁶ Hans Wilbrink vond een kluizenares Hawidis in Saint Remarcle bij Luik en Daniel Devreese identificeerde Hadewijch met een begijn, een zekere Hadewid Greca van Merksem.²⁷ Rudi Malfliet tenslotte kwam tot het beeld van een vrijgevochten, ketterse aanhangster van het Joachitisme.²⁸

Anton van Duinkerken vroeg zich al in 1933 af: ‘Staat deze vrouw ver van ons af en is het nodig, haar nabij te halen door middelen van smaak en wetenschap?’²⁹ Hij ontkende dat. Voor katholieken, meende hij, was duidelijk dat Hadewijch was ‘overmeesterd door het katholieke levensbeginsel der liefde’. Als je dat ‘eenvoudig, maar alles omvattend levensbeginsel’ herkent, is het helemaal niet moeilijk haar te begrijpen. Dat het echter voor zowel katholieken als niet-katholieken zo simpel niet ligt, hebben de jaren daarna duidelijk gemaakt. Hadewijch leeft voort in en door haar geschriften, waarop wetenschappers en kunstenaars ieder op een eigen manier en vanuit een eigen achtergrond, cultuur en spiritualiteit, voortborduren. Dat levert in de literatuur verschillende beelden van haar op. We zien dat bijvoorbeeld bij het eerste nummer van het tijdschrift *Braak*.

- 24 F. Willaert, ‘Dwaalwegen. Recente hypotheses over Hadewijchs biografie’, in: *Ons Geestelijk Erf*, vol. 84 (2013), 153-194; F. Willaert, ‘Een andere Hadewijch of een nieuwe dwaalweg’, in: *Ons Geestelijk Erf*, vol. 85 (2014), 163-175.
- 25 W. Scheepstra, ‘Hadewijch und die Limburgse Sermoenen. Überlegungen zu Datierung, Identität und Authentizität’, in: W. Haug en W. Schneider-Lastin (red.), *Deutsche Mystik im Abendländischen Zusammenhang. Neu erschlossene Texte, neue methodische Ansätze, neue theoretische Konzepte* (Tübingen 2000), 653-680. In deze studie wordt zij besproken in hoofdstuk 1 en hoofdstuk 9.
- 26 R. Faesen, *Begeerte in het werk van Hadewijch* (Leuven 2000), hoofdstuk 1; R. Faesen, *Lichaam in lichaam, ziel in ziel. Christusbeleving bij Hadewijch en haar tijdgenoten* (Gent 2003), 14-23.
- 27 J.F.M. Wilbrink, *Amplexio Dei. De omarming Gods. Vergelijkend onderzoek naar de mysticologische en sociologische profielen van Hildegard van Bingen en Hadewijch van Brabant* (Aken, Maastricht 2006), 243-328; D. Devreese, ‘“Hadewid Greca” te Merksem in 1212. Een historische reconstructie van de biografie van Hadewijch’, in: *Ons geestelijk erf*, vol. 81 (2010), 151-193.
- 28 R. Malfliet, *De andere Hadewijch* (Antwerpen, Apeldoorn 2013). De Joachieten baseerden hun ideeën op de werken van Joachim van Fiore (ca. 1135-1202), een Italiaans mysticus en theoloog en bekend om zijn apocalyptisch denken. Hij stichtte een aantal kloosters, waar hij de constituties van de cisterciënzers invoerde.
- 29 A. van Duinkerken, *Welaan dan, beminde geloovigen* (Hilversum 1933), 69.

Braak

In 1950 verscheen *Braak*, *maandelijks cahier voor proza, poëzie en critiek*.³⁰ Samen met *Blurb* vormde het tijdschrift een belangrijke aanzet voor de doorbraak van de vijftigers. De redactie bestond uit Remco Campert en Rudy Kousbroek; later kwamen daar Lucebert en Bert Schierbeek bij. In *Braak* zetten zij zich af tegen poëzie die al te zeer was beïnvloed door het rationalisme van *Forum*. Zij beriepen zich op middeleeuwse poëzie, die het tegendeel van het werk van Ter Braak zou zijn, dat ‘critiekloosheid, nonchalance en ontroerend vermogen’ miste: in de middeleeuwen echter, meenden zij, bleef literaire problematiek vrijwel beperkt tot de onmogelijkheid in liefde volkomen tot elkaar te komen en in die beperking was poëzie daarom het meest universele wat ooit door die kunst was opgebracht.

(...) nooit daarna is zo aangrijpend, gevarieerd en unaniem van een problematiek getuigenis afgelegd. Daarom is het goed dat men door haar onpersoonlijkheid eens los staat van alle aan ‘persoon’ klevende bezwaren.³¹

De keuze voor drie strofen uit liederen van Hadewijch in het eerste nummer van *Braak*³² ‘was geen ironie’, zou Kousbroek zeggen, ‘maar bittere ernst’. Campert was daar later minder uitgesproken over:

Het was typisch iets voor een eerste nummer, niemand wist nog precies wat we wilden, maar ik vond dat haar poëzie duidelijke overeenkomsten had met het soort nieuwe poëzie waarvan wij ons de herauten dachten. (...) Het was een poging om een volgende stap te zetten.

De in *Braak* zonder toelichting afgedrukte strofen lijken seculiere liefdesgedichten. Over Hadewijch werd in het tijdschrift verder gezwegen.

Theo Vesseur

Theo Vesseur maakte in 1953 met zijn *Kleine literatuurgeschiedenis in verzen over Nederlandse schrijvers* duidelijk dat schrijvers niet alleen met eigen letterkundige werk aan de literatuurgeschiedenis kunnen bijdragen, maar ook door de manier waarop zij in hun werk andere auteurs verbeelden.³³ Dat was in de tijd dat, voor wie namen en artikelen zocht, Knuvelders *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* de functie van het huidige Google had. Vesseur werkte anders. Hij wilde: ‘(...) een wandeling organiseren met kunstenaars voor wie literaire “neutraliteit” geen plicht is, en die ons graag hun eigen voorkeur tonen.’ Zijn tocht is geen mars langs een vastgestelde route: ‘We volgen onze gidsen en laten de va-

30 H. Renders, *Braak. Een kleine mooie revolutie tussen Cobra en Atonaal. Met een facsimile-uitgave van het tijdschrift* (Amsterdam 2000).

31 Idem, 21.

32 Lied 5, strofe 3 en 5; lied 9, strofe 5. Hadewijch, *Liederen*, bewerkt door Veerle Fraeters en Frank Willaert (Groningen 2009), 90-93; 114-115.

33 Th. Vesseur, *Kleine literatuurgeschiedenis in verzen* (Amsterdam, Antwerpen 1953), 5.

derlandse drang naar volledigheid even thuis.’ Die gidsen zijn onder andere Gerrit Achterberg, Willem Elsschot, Jacques Perk, Jan Prins en Hans Warren; hun dichters zijn eveneens grote namen in onze letterkunde. ‘Elk vers in deze verzameling zegt ons minstens evenveel over het karakter van de auteur zèlf als over de bezongene,’ lezen we in de inleiding.³⁴ Vesseur opent met het gedicht *Hadewych* (1934) van Willem de Mérode. ‘Sla mij de waanzin om als kleed’, roept zijn gepassioneerde mystica uit, ongetwijfeld tot schrik van Van Mierlo.

Hans Groenewegen

Ruim vijftig jaar later doet Hans Groenewegen hetzelfde als Vesseur: dichters kijken naar dichters. Het tijdschrift *Revolver* was vrijwel helemaal aan Hadewych was gewijd.³⁵ Groenewegen wilde een actieve bijdrage geven aan de receptie van haar werk in de literatuur, ‘als een manier om geheimen ervan te laten oplichten.’ Wat hij met die geheimen bedoelde, legde hij niet uit: ‘Sommige worden in stilte bewaard en eerbiedig doorgegeven. Andere worden in een stroom van woorden vervoerd, van de een naar de ander’. Groenewegen wilde dat het werk van Hadewych voor zich zou spreken, maar dat mocht wat hem betrof voor iedere lezer anders zijn. In zijn uitvoerige inleiding over Hadewych in de poëzie (‘Een nachtboot vol glinsterende atleten’) besprak hij enkele gedichten over haar.³⁶ Een aantal Nederlandstalige dichters stuurde hij bovendien teksten van Hadewych met het verzoek daarop te reageren. Hun reacties werden in *Revolver* opgenomen. ‘Hadewych, waarom hebben we elkaar zo weinig te zeggen?’, schreef Jannah Loontjens daarop.³⁷ Hester Knibbe zuchtte in een brief:

Ach Hadewych, liefde, minne onder de dekmantel van het goddelijke, macht onder de dekmantel van het goddelijke. De mens is geneigd zich warm te kleden met ideeën, illusies, geboden en verboden. De mens rilt van angst voor het naakte bestaan. (...) Zie deze brief (...) als blijk van erkenning, als bewijs dat je bestaat en dat je bevlogenheid, je ideeën nog steeds serieus worden genomen, ook door mij. Om er ‘nee’ tegen te zeggen bijvoorbeeld.³⁸

Albertina Soepboer analyseerde het negende visioen en schreef een brief aan Hadewych vanuit ‘de hardnekkige zekerheid dat u deze brief onder ogen zult krijgen en die zult begrijpen buiten de tijd en het verstand om.’³⁹ Lidy van Marissing reageerde op Hadewych met een gedicht zonder titel dat als volgt begint: ‘wie vijftien keer *minne(n)* telt in één / lied spreekt rap van obsessie; zo word je nog / gek van de liefde’, en zij constateert dan: ‘toch komt zij met vlagen / aan, achter die eeuwen vandaan (...)’.⁴⁰ Groenewegen illustreerde met

34 In 1989 doet Jan Kuijper iets soortgelijks met zijn sonnettenbundel *Tomben*, waarin hij Nederlandse dichters bij hun graf, waarop hier en daar nog iets van hun eigen woorden te lezen staat, gedenkt.

35 H. Groenewegen, ‘Een nachtboot vol glinsterende atleten’, in: *Revolver* 135, jrg. 34, nr. 2 (september 2007).

36 Idem, 81-114.

37 Idem, 22.

38 Idem, 42-47.

39 Idem, 51-53.

40 Idem, 75.

Hadewijch was een 13e-eeuwse Brabants dichteres en mystica. Mogelijk was zij een begijn, maar aangezien er geen getuigenissen over haar leven bewaard zijn gebleven, weten we daarover niets met zekerheid. Haar werk wordt beschouwd als een van de hoogtepunten in de Nederlandstalige literatuur.

In 'Welk een ketter is die vrouw geweest!' De plaats van Albert Verwey in de Hadewijchreceptie beschreef Annette van Dijk hoe Albert Verwey (1865-1937) zich als dichter, vertaler, criticus en hoogleraar met het werk van Hadewijch heeft beziggehouden.

In het spoor van Hadewijch laat zien hoe kunstenaars zich door Hadewijch hebben laten inspireren en hoe zij, ook buiten de kring van mensen met belangstelling voor middeleeuwse geestelijke letterkunde, lezers wist te boeien met geschriften die passen in een lange, in onze tijd nog steeds voortlevende traditie.

Annette van Dijk bespreekt de mystica in dit werk vanuit de geschiedenis, de middeleeuwse literatuur, de moderne letterkunde en de theologie. Hadewijch blijkt verrassend actueel.

